

ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В ЕТНОЛОГІЧНИХ СТУДІЯХ ПОШУКУ ШЛЯХІВ ФОРМУВАННЯ МІФО-РИТУАЛЬНОЇ СИМВОЛІКИ ЗАЛІЗА В НАСЕЛЕННЯ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

У статті на підставі вивчення археологічних пам'яток давньої кольорової та чорної металургії України від доби бронзи до середньовіччя розглядається питання про перспективи пошуку можливих шляхів формування міфо-ритуальних аспектів символіки заліза в традиційній культурі східних слов'ян. Увагу зосереджено на механізмах передачі металургійних знань, зокрема на значенні присутності носіїв цих знань в іноетнічному середовищі, а також на особливостях реконструкції символічних значень металу в археологічних пам'ятках. Зроблено спробу визначити географію, шляхи та етапи поширення серед східних слов'ян та їхніх предків металургійних знань і символічних значень заліза.

Ключові слова: символіка заліза, археологія, міф, ритуал, металургія.

В статье на основе изучения археологических памятников древней цветной и черной металлургии Украины от периода бронзы до средневековья рассматривается проблема перспектив поиска возможных путей формирования мифо-ритуальных аспектов символики железа в традиционной культуре восточных славян. Внимание сосредоточено на механизмах передачи металлургических знаний, в частности на значении присутствия носителей этих знаний в иноэтнической среде, а также на особенностях реконструкции символических значений металла в археологических памятниках. Осуществлена попытка определить географию, пути и этапы распространения среди восточных славян и их предков металлургических знаний и символических значений железа.

Ключевые слова: символика железа, археология, миф, ритуал, металлургия.

The article is based on the study of archaeological monuments of ancient color and ferrous metallurgy of Ukraine from the Bronze Age to the Middle Ages, the problem of perspective of finding possible ways of forming myth-ritual aspects of symbolism of iron in the traditional culture of the Eastern Slavs are investigated.

Attention is paid to the mechanisms of transmission of metallurgical knowledge and particularly on the importance of the presence of knowledge in alien ethnic environment as well as on the specifics of the reconstruction of symbolic meanings of the metal in archaeological sites. An attempt to define geography, ways and stages of spread of metallurgical knowledge and symbolic meanings of iron among the Eastern Slavs and their ancestors is made.

Keywords: symbolism of iron, archeology, myth, ritual, steel.

Взаємодія науковців у царині археології та етнології є доконаним фактом ще з часів виникнення цих двох історичних дисциплін. Часом один і той самий дослідник, як, наприклад, Володимир Ястребов, проводив свої наукові студії, займаючись проблематикою обох наук. Така взаємодія ґрунтується на тому, що обидві дисципліни вивчають етнічну культуру: археологія – матеріальну її складову та опредметнені вираження духовної культури етнічних і деяких інших соціальних утворень, що відійшли в минуле, а етнологія – тих, що нині існують. Власне, необхідність прокладання містків у процесі етногенезу між давніми

й сучасними народами актуалізує цю взаємодію. І в сучасній етнології (переважно саме в працях, присвячених загальним питанням становлення сучасних етносів) трапляється апелювання до даних археології, свідченням чого є й монографія київського етнолога Василя Балущка «Етногенез українців» [1]. Але мають місце звернення сучасних етнологів до результатів археологічних досліджень при вирішенні більш вузьких задач етнологічних студій, а саме: пошук витоків українського казкового фольклору [13], жіночої обрядової символіки [5] тощо.

Значна тривалість процесу формування міфо-ритуальної символіки заліза та

залізних виробів у традиційній культурі східнослов'янських народів, початки якої губляться на зорі ознайомлення людини з самородними металами в глибині тисячоліть, обумовлює необхідність провести аналіз результатів археологічного вивчення пам'яток палеометалу на території сучасної України з точки зору доцільності їх використання в етнологічних студіях пошуку шляхів формування цієї символіки.

Переважає більшість археологів, які займаються проблематикою палеометалу, лишають поза увагою питання його символіки. Предметом їх наукових досліджень, як правило, є: локалізація місць гірничих розробок, давні технології виробництва, хімічний склад металу, шляхи розповсюдження технологій і самого металу тощо. Але результати археологічних досліджень у царині палеометалу можуть бути використані і при вирішенні завдань, поставлених у цій статті, особливо це стосується етнокультурних зв'язків у сфері поширення як металодобувних технологій, так і самого металу. При цьому варто взяти до уваги праці, що стосуються не тільки археології чорної металургії, але й металургії в цілому, оскільки, з одного боку, це дозволяє виявити закономірності та тенденції в поширенні знань, пов'язаних з металообробкою та гірничою справою в дописемний період, а з другого, – залізо, спочатку метеоритне та самородне, а пізніше й зварне, використовується поряд з кольоровими металами протягом усього часу ознайомлення людства з металами.

Перше зведення металевих виробів і ливарних форм для їх виготовлення з території Східної Європи створив фінський археолог А.-М. Тальгрєн, який відзначив серед речей Козорівського та Щетківського скарбів, що походять з Миколаївської та Кіровоградської областей, вироби егейського та балканського походження [52]. У цей же час В. Городцов поклав початок спробам етнокультурної атрибуції і датування випадкових знахідок металевих виробів бронзового віку, пов'язавши ряд бронзових виробів з Північного Причорномор'я з кімерійцями [11]. А. Ієсен у ряді своїх праць на прикладі металевих виробів розглянув питання про зв'язки в добу бронзи Північного Причорномор'я з Кавказом, Балканами і Малою Азією. Він ввів у науковий обіг поняття «північнопричорноморського вог-

нища металообробки, об'єднавши ним місцеві металеві вироби пізнього бронзового віку», а також висловив кілька помилкових тез про відсутність місцевих джерел сировини, переважно імпортний характер знахідок металевих виробів, що на тривалий час визначили напрям досліджень давньої металургії в Україні, зокрема у працях російських археологів Н. Риндіної та Є. Черниха [15; 14, с. 95].

Так, російський археолог Є. Черних у власних працях, присвячених районуванню провінцій давньої металургії, визначив наявність гігантської Циркумпонтійської металургійної провінції (ЦМП) раннього (РБВ) і середнього (СБВ) бронзових періодів, яка, по суті, була центральною системою для всього Старого Світу з середини IV до початку II тис. до н. е. У межах цієї провінції південна половина Східної Європи утворювала її північну периферію. При цьому автор притримувався концепції А. Ієссена про переважно металообробний характер степових культур епохи енеоліту-бронзи України. Навіть в узагальнюючих працях останніх десятиліть Східноєвропейські степи ним розглядаються як «безрудна» північна зона скотарських культур, що споживали метал у вигляді готових виробів чи зливків, які надходили з південної «металоносною» зони землеробських культур (Кавказу, Балкан, Малої Азії), що репрезентували середземноморсько-близькосхідні металургійні традиції. Виділене автором ранньотрипільське вогнище металообробки розглядається як крайнє східне в системі Балкано-Карпатської металургійної провінції енеоліту, що сформувалася під впливом вихідного імпульсу з Малої Азії. Метал степових пам'яток енеоліту (новоданилівських), стверджує дослідник, практично у всіх випадках ідентичний ранньотрипільському, що вказує на залежність степового населення від металопостачання трипільців [41, с. 58–59]. У добу ранньої та середньої бронзи в степовій частині Східної Європи серед курганних культур дослідник виділяє кілька осередків металургії, що продовжували займатися переважно обробкою металу, який надходив з Кавказу та Малої Азії у вигляді зливків і готових виробів. На основі статистичних даних обліку знахідок металу в Циркумпонтійській металургійній провінції

Є. М. Черних доходить висновку, що в період РБВ (третя чверть IV – середина III тис. до н. е.) до 45 % усієї виплавленої на півдні міді переправлялося за тисячі кілометрів на північ, «курганним народам», тоді як у добу СБВ (середина III тис. – XVIII–XVII ст. до н. е.) ця доля зростає до 60 %, тобто в безрудну Східну Європу йшла більша частина виплавленого на півдні металу, серед якого домінували вироби, що мали символічну функцію [42, с. 165]. Дослідник вважає, що разом з металом з південних металодіючих зон на територію Північного Причорномор'я проникали й пов'язані з ним ідеї, до яких з повним правом можна зарахувати й символічні значення металів. Але Є. Черних повністю не відкидає можливості незначних розробок місцевих (Донецьких) місцезнаходжень руд, які не мали значної ваги в постачанні металом регіону [41; 43; 44; 47].

Погляди Н. В. Риндіної певною мірою збігаються з ідеями А. Іессена та Є. Черниха. Вдало застосовуючи природничонаукові методи, на основі результатів металографічного та спектрального аналізів металу, що пов'язується з пам'ятками трипільської культури та культур шнурової кераміки, він доходить висновку, що ознайомлення із самородним металом, до якого належать і залізні метеорити, відбулося ще в добу мезоліту, але появу металевих виробів на території України, як із самородного, так і з виплавленого з руди металу, зараховують до енеоліту (перша половина IV тис. до н. е.) і пов'язують з населенням трипільської культури етапів А і В.

Домінування холодного кування на початку ери палеометалу, вважає Н. Риндіна, свідчить про застосування техніки виготовлення кам'яної індустрії і до металу. На думку вченої, трипільські металурги працювали із привозним металом з Балкан, оскільки не мали власної сировинної бази. При цьому дослідниця стверджує, що трипільські металурги переважно виготовляли практично весь асортимент металевих виробів самі, а не імпортували готові. Балкано-Карпатські впливи траплялися і в пізніший період середньої бронзи серед металургів культур шнурової кераміки, але почали використовуватися й місцеві родовища мідних руд (сліди розробок одного з них виявлені біля

с. Великий Мідськ на Рівненщині), що означало народження місцевої гірничої справи [30; 31; 32].

Праці С. Березанської, А. Нечитайло та інших показали, що впливи Кавказу, Балкан та й загалом близькосхідно-середземноморської традиції у сфері поширення металообробки та металургії в Північному Причорномор'ї не обмежувалися лише проникненням металу й виробів з нього внаслідок торгово-обмінних процесів, але й засвідчували існування самих металургів із вказаних регіонів, які безпосередньо приносили з собою не тільки технології виробництва, але й сукупність відповідної спеціальної термінології, релігійних ідей та символів, пов'язаних з металом та металургією. Особливо це стосується кавказьких металургів у добу поширення катакомбної культури в Україні [2; 22; 23; 33; 41; 44; 46].

Російський дослідник донецької культури катакомбної культурно-історичної області Л. С. Клейн проводить думку, що ця культура загалом є результатом взаємодії різних культурних впливів, серед яких чи не основне місце займають південні близькосхідні та східносередземноморські [18].

Український археолог С. Ж. Пустовалов іде ще далі. Зазначаючи наявність у населення інгульської культури цілісної розвинутої релігійної системи, яка має паралелі на Давньому Сході, він вважає малоімовірним її виникнення лише внаслідок культурних впливів і запозичень. Інакше без носіїв цих уявлень відбулося б опанування місцевим населенням однієї чи двох рис, а не системи поглядів та уявлень, що базуються на культі предків. Тому, вважає дослідник, потрібно віддати перевагу південній гіпотезі походження інгульської культури. Серед її етнічних компонентів найважливіше місце займав етнос близькосхідного походження, що мігрував у Північне Причорномор'я з досить широкою територією між Нілом на сході і Тигром та Євфратом на заході [29, с. 30–31].

Твердження археологів про участь у формуванні катакомбної культурно-історичної області безпосередньо представників етносів Кавказу й Близького Сходу порушує питання не тільки про вплив останніх на становлення технології металообробки у населення Північного

Причорномор'я, але й привнесення ними відповідної термінології і системи релігійних вірувань та обрядів, пов'язаних з металом, його виробництвом, що не простежуються археологічно.

Металообробці населення Північного Причорномор'я доби пізньої бронзи присвячена узагальнююча стаття О. М. Лескова «О северопричерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы» [20], в якій він відзначає, що в період побутування тут племен зрубної культури, починаючи з середини II тис. до н. е. і до кінця бронзового віку, чітко простежується прогресивний розвиток форм металевих виробів, які склали важливу частину культурного комплексу ранньозрубних племен. При цьому на різних етапах розвитку племен зрубної культури їх металообробка була пов'язана з різними зовнішніми базами сировини (Кавказ на ранньому етапі, Семиграддя – на сабатинівському), за відсутності своєї, що накладало відповідний відбиток на форми і типи виробів. Усе-таки, незважаючи на відсутність власної сировини, на значну відстань, яка відділяла зрубні племена причорноморських степів від центру зрубної культури в Поволжі, на століття розвитку на новому місці, ніщо не змогло побороти культурно-етнічну спільність зрубних племен, яка виразилася в цьому випадку в спільності форм і орнаментативних металевих виробів, у схожості шляхів розвитку металообробки в Поволжі й Причорномор'ї, вважає О. М. Лесков. На основі цього ним заперечується відсутність генетичного зв'язку сабатинівської та білозерської культур зі зрубною, їх існування як самостійних культур. Автор вважає, що пізньозрубні племена (сабатинівського та білозерського етапів) були тісно пов'язані з білогородськими та ранньочорноліськими племенами лісостепу, зробили значний вплив на формування культурного комплексу останніх, що не могло не відобразитися і на металообробці. Для нас цікавим є висновок дослідника про відновлення кавказького впливу в металообробці на степові племена білозерського етапу, який фактично припинився в сабатинівський період, поступившись місцем впливам Балкано-Карпатської провінції. Відновлення зв'язків з Кавказом археолог пояснює малоазійськими походами кімерійців,

які відбувалися не тільки у VIII ст. до н. е., що знайшло відображення в східних писемних джерелах, але й значно раніше. Кімерійці, на думку О. М. Лескова, повністю відповідають білозерському етапу зрубної культури.

Дослідження останніх двох десятиліть на території України дещо відкоригували наведені вище висновки щодо безрудності давньої металообробки в степовій частині України доби середньої та пізньої бронзи, що знайшло відображення в розділі третьому колективної монографії «Ремесло епохи енеоліта – бронзи на Україні», присвяченому металургійному виробництву в епоху енеоліту-бронзи [3, с. 99–132]. На відміну від попередніх дослідників, автор розділу В. І. Клочко, виходячи з даних геологів про металогенію України, стверджує, що за багатством мідних руд, так само, як і руд металів, які використовувалися в давнину під час отримання штучних сплавів – миш'яку й олова, територія України не поступається давній Анатолії, і суттєвою відмінністю між ними є лише практична відсутність цілеспрямованих досліджень давніх розробок в Україні. Про багатство Північного Причорномор'я рудами зазначених металів, зокрема миш'яку, знали також античні автори. Водночас, вважає В. І. Клочко, відповідно до нинішніх уявлень, металургійні знання в добу енеоліту з'явилися на території нинішньої України в готовому, відносно розвинутому вигляді, разом з переселенням на цю територію частини балканського населення, що створило трипільську культуру і яке продовжувало підтримувати зв'язки з Балканами щодо металообслуговування. Відкриття в Придністров'ї покладів багатих міддю руд дозволяє автору висловити припущення про можливість їх розробок трипільським населенням, але основним постачальником металу були Балкани, звідки через посередництво трипільського населення метал потрапляв і в степову частину Північного Причорномор'я.

В період ранньої бронзи на території України чітко простежуються «сфери впливу» двох великих гірничо-металургійних областей цього часу – Кавказького та Балкано-Карпатського. Пізньотрипільське населення продовжувало багато традицій енеолітичної металообробки, але й вводило інновації, запозичуючи їх із Бал-

кан. Степові ж металурги, розвиваючи кавказькі традиції, налагоджують власне виробництво металу і виробів з нього. Якщо до недавнього часу кавказька металургія розглядалася лише як експорт готових виробів з Кавказу в степ і далі на північ у лісостеп, то останні дослідження дозволяють ученому стверджувати, що провідну роль у розповсюдженні прийомів металургії і металообробки раннього бронзового віку на території України відігравали не імпорти готових виробів, а поширення професійних знань, найімовірніше, мандрівними групами професійних металургів та ковалів.

У добу середньої бронзи спостерігається продовження домінуючого впливу названих вище двох металургійних традицій – кавказької та європейської (балканської). Катакомбні, а потім і племена культури багатопружкової кераміки продовжували розвивати кавказьку металургійну традицію, тоді як племена культур шнурової кераміки на ранньому етапі виготовляли вироби, характерні для всеєвропейського «шнурового» горизонту, користуючись переважно технологією балканських металургійних традицій, поряд з якими виникали й локальні місцеві особливості. Поступово металургія шнурових культур набувала дедалі яскравіших локальних особливостей, які, вірогідно, вирости в якісно нову, оригінальну технологічну традицію, що визначила основні особливості металургії пізнього бронзового віку в Україні.

У пізньому бронзовому віці зникає вплив кавказьких металургійних традицій, і переважаючими стають місцеві локальні металургійні традиції, що сформувалися на базі культур шнурової кераміки. Металургія племен західних областей України відчувала суттєвий вплив карпатських металургійних традицій, а на решті територій виникли і розвивалися такі місцеві традиції, як сабатинівська (красномаяцька), східнотшинецька (кардашинська), лобойківська (сосницька). В кінці пізнього бронзового віку красномаяцький осередок практично припинив свою діяльність в Україні, зберігшись у дещо зміненому вигляді на території Румунії, тоді як решта продовжували функціонувати і на білозерському етапі. У праці В. І. Клочка правомірно порушується питання про досить раннє ви-

користання місцевих родовищ металонесних руд упродовж епохи енеоліту-бронзи, що сприяло формуванню повного циклу технології металургії та металообробки в Північному Причорномор'ї, включно з гірничою справою, хоча імпульси інновацій в галузі металургійних знань були пов'язані із зовнішніми впливами і запозиченнями з двох сусідніх областей (Кавказу та Балкан) Циркумпонтійської металургійної провінції, що у свою чергу генетично пов'язувалися з Малою Азією.

Досягнення у сфері гірничої археології стали предметом обговорень на I-му та II-му міжнародному Картамиському польовому археологічному семінарі [28]. У доповідях С. Татарінова, Л. Черних, В. Отроценка, Ю. Бровендера та інших обґрунтовується функціонування мідних рудників у межах Донецького та Інгуло-Червономаяцького осередків металургії доби середньої та пізньої бронзи, що не виключає використання цих рудників і в більш ранній час, принаймні з доби енеоліту. При цьому в межах осередків металообробки спостерігається вища у 2,5 рази концентрація металевих виробів, ніж на решті території степу, а також спостерігаються зміни в соціальній структурі місцевого населення, зокрема, на прилеглих до рудників територіях концентруються поховання металургів, а по периметру територій зі слідами давніх рудорозробок спостерігається концентрація пам'яток, що нагадує охорону зазначених територій певною етнічною чи іншою соціальною групою. Місцева сировина давала змогу виготовляти навіть такі металомісткі вироби, як клепані казани тощо [6; 24; 36; 49]. Все це суперечить тезі Є. Черниха про незначну роль рудорозробок Північного Причорномор'я в металопостачанні місцевого населення, а відтак може засвідчувати зародження власних металодобувних традицій у Північному Причорномор'ї доби середньої та пізньої бронзи. Більше того, праці С. Березанської та С. Татарінова показали наявність прямого зв'язку між місцевою технологією плавлення міді й металургією заліза, як її наступницею, в степовій та лісостеповій частині України доби пізньої бронзи, що проявилось в біфункціональності металургійних майстерень [35; 36, с. 202]. Масштаби гірничих робіт у басейні Сіверського Дінця пізньої бронзи свідчать про наявність достатньо

складної технологічної бази та виробничої системи з видобутку міді й первинної обробки руди, що дозволяє припускати можливість транспортування збагаченої руди на віддалені території, багаті лісом (деревним вугіллям) та наближені до численних споживачів мідних виробів [7, с. 39; 21, с. 113].

Попри це місцеві рудозабезпечення пізньої бронзи не могли задовольнити зростаючі потреби населення зрубної культури в міді, що залишало Північне Причорномор'я імпортозалежним від традиційних постачальників металу з півдня. Тому і в добу пізньої бронзи не зникає фактор впливу близькосхідно-середземноморської традиції у сфері металургії, що поширювався, зокрема, через Північний Кавказ, тим більше, що Донецький гірничо-металургійний центр середньої та пізньої бронзи (далі – ДГМЦ) знаходиться в безпосередній близькості від останнього, який не міг не впливати на свого сусіда.

Протягом доби середньої та пізньої бронзи на територію Північного Причорномор'я продовжує надходити метал кавказького і балканського походження, тоді як метал хронологічно й культурно близьких східних родовищ Каргали, за твердженнями Є. Черниха, В. Молодіна та А. Пряхіна, тут відсутній взагалі [21, с. 114; 45]. Дослідники відзначають значне розмаїття імпорту із Середземномор'я, до яких належить наступальна і захисна бронзова зброя (кинджали, дволезові сокири, наконечники списів, вістря стріл), сільськогосподарські знаряддя (серпи), прикраси (шпильки «кіпрського типу») [19], а також кухонне начиння (клепані казани, які мають аналогії в матеріалах, пов'язаних із шахтовими гробницями Мікен) [24, с. 118; 51]. Цікаво, що два скарби бронзових виробів з речами середземноморського типу – Козорівський (Миколаївська обл.) і Щетківський (Кіровоградська обл.) – засвідчують місцеве виготовлення виробів за середземноморськими зразками [19, с. 11; 52]. З приводу поширення на території Англії, Балкан і Північного Причорномор'я дволезових сокир егейських типів, англійський дослідник А. Хардінг припускає, що вони позначають сліди діяльності торговельно-ремісничих колоній кріто-мікенського суспільства, передусім майстрів-ливарників

Таким чином, праці археологів, які вивчають початки становлення доби палеометалу в Східній Європі, важливі в контексті поставлених нами завдань в тому сенсі, що вони дозволяють оцінити роль масивів населення лісостепу і степу в цивілізаційних процесах стародавнього світу з точки зору характеристики металовиробництва в межах великих культурно-історичних регіонів. Для археології Північного Причорномор'я актуальним постає вихід на нову парадигму осмислення доби бронзи з позицій постпервісності, зародження цивілізаційних процесів у межах північної периферії середземноморсько-близькосхідних цивілізацій з безпосереднім залученням самих носіїв цих цивілізаційних традицій. Тим більше, що протягом доби бронзи в зазначеному цивілізаційному регіоні відбувається становлення й металургії заліза.

Водночас В. Молодін і А. Пряхін відзначають, що з кінцем зрубної культурно-історичної спільності завершується функціонування ДГМЦ та інших виробничих зон у Східній Європі [21, с. 114], що викликало реанімацію кам'яної індустрії на порубіжжі доби бронзи і раннього заліза, в результаті чого тривалий час співіснували кам'яні, біметалеві та залізні знаряддя, зброя та прикраси. Хоча, заради справедливості, варто відзначити, що протягом всієї доби бронзи кам'яна індустрія так і не була витіснена міддю та її сплавами.

Дослідженням становлення чорної металургії в Східній Європі в добу раннього залізного віку займалися українські археологи О. Тереножкін, Б. Граков, Б. Шрамко, В. Бідзіля, С. Паньков та ряд інших дослідників. На жаль, і в цьому випадку археологи не займалися питанням символіки давнього заліза. Що ж до шляхів виникнення та розповсюдження чорної металургії в Північному Причорномор'ї, то тут виділяються дві протилежні позиції. Першу представляють праці дослідника раннього залізного віку України О. Тереножкіна. Він не займався спеціально цією проблемою, але, досліджуючи загальнокультурні процеси в передскіфський період, що знайшли своє відображення в пам'ятках археології, притримувався думки про вирішальну роль у цьому процесі перших кочівників Північного Причорномор'я – іраномовних кімерійців, які були головним фактором

історії та культурних процесів на межі бронзового та раннього залізного віку, бо раніше інших народів цього періоду потрапили в коло безпосередніх контактів з провідними цивілізаціями Східного Середземномор'я. Олексій Іванович вважає, що саме кімерійці першими з широкою виробничою метою оволоділи залізом і були виробниками досконалого залізного озброєння, яке запозичувалося і наслідувалося навколишніми племенами [37].

Таким чином, утвердження в Північному Причорномор'ї виробництва заліза визнається наслідком прямих впливів залізобудовних традицій Середземноморських цивілізацій, що є продовженням процесів поширення металовиробництва, започаткованих ще в добу бронзи. Останнє закономірно стосується й відповідної ідеологічної частини, включно з символікою нового металу.

Протилежної точки зору дотримуються дослідники археології чорної металургії в Східній Європі Б. Шрамко, В. Бідзіля, С. Паньков та інші українські вчені [12; 25; 26; 27; 39; 40]. Погляди цієї групи археологів найповніше відображені в працях С. Панькова, який намагається дати концептуальну картину розвитку чорної металургії в Східній Європі від I тис. до н. е. аж до давньоруського часу. Заперечення щодо можливості пріоритету кімерійців в освоєнні ними залізодобування зводяться до таких положень: досвід вивчення пам'яток давнього залізодобування переконує в тому, що металургія розвивалася передусім у середовищі племен з порівняно осілим характером господарства; найдавніші залишки залізодобування зафіксовані в лісостеповій області ще в ранньозрубний час (Воронеж); залізодобування в Північному Причорномор'ї виникло на базі кольорової металургії лісостепових племен зрубного часу; опанування та відкриття способу залізодобування на території Східної Європи відбулося значно раніше виходу кімерійців на історичну арену; археологічні свідчення найдавнішого залізодобувного виробництва локалізуються в лісостеповій та лісовій зонах, тоді як у степовій місцеве виробництво заліза до початку грецької колонізації було відсутнє (воно з'являється лише в IV ст. до н. е. на скіфському Каменському городищі, дослідженому Б. Граковим [12]); ранні знахідки залізних виробів у степу, що датуються бі-

лозерським етапом зрубної культури доби пізньої бронзи, могли бути імпортовані або виготовлені з привозного металу. Усе це пояснюється С. Паньковим тим, що: по-перше, у степовій частині протягом доби бронзи не було досвіду добування ні кольорового, ні чорного металу з руди, оскільки місцеві металурги користувалися привозним готовим металом з Кавказу та Приуралля; по-друге, місцеві руди, в межах Великого криворізького басейну, характеризуються важкоплавкістю і знаходяться на значних глибинах, що вимагало розвинутої гірничої справи та техніки й технології залізодобування, яких тут не могло бути. Відповідно, можна дійти висновку, що металурги степу працювали винятково на привозному металі, який могли отримувати з лісостепової території, а в лісостеповій частині Східної Європи (в тому числі й на території півдня європейської частини Росії й України) залізодобування виникло самостійно на базі місцевої кольорової металургії зрубних племен, незалежно від передньоазіатського регіону. Цьому, на думку археологів, сприяли як фізико-географічні обставини (значні поклади легкодоступної та легкоплавкої болотної руди, деревного вугілля), так і криза бронзоліварного виробництва в кінці доби бронзи, що відновило широке використання знарядь з кременю, каменю та кістки [4; 12; 25; 26; 27; 39; 40]. Звідси С. Паньков доходить висновку, що заслуга кімерійців у розвитку чорної металургії полягає не у відкритті залізодобування, а в якісному поліпшенні технології обробки привозного заліза, створенні конкурентноспроможного матеріалу – сталі, яка перевершувала за своїми якостями каміння, кремій, кістку, ріг та бронзу; а ознайомлення населення Східної Європи зі зразками виробів кімерійських ковалів стимулювало східноєвропейську металургію заліза, сировинна база якої була значно ширшою, ніж база мідно-бронзової індустрії, що визначило заміну бронзи залізом і процес переходу до доби заліза, який завершився лише у скіфський час з формуванням єдиної скіфської культури. Водночас, як відзначає С. Паньков, стимулювали розвиток залізообробки у кімерійців збережені зв'язки з металодобувними комплексами лісостепу і Північного Кавказу [25, с. 16].

Таким чином, названа група археологів схильна визнати у кімерійців наявність

розвинутої залізообробки, але не виникнення залізодобування.

Наведені С. Паньковим та іншими археологами аргументи проти першості кімерійців в освоєнні металургії заліза в Східній Європі не видаються достатньо переконливими з кількох причин: 1) у степовій частині доби бронзи, як було показано вище, усе-таки розвивалася гірничо-шахтна справа, з подальшим доставленням збагаченої руди безпосереднім споживачам руди та металу, що сприяло виникненню серед населення степу відповідних навичок; 2) залізо, як відзначав С. Татаринів, могло виготовлятися в незначній кількості на мідноплавильних майстернях степу, що не гарантує фіксації залізовиробництва археологічно [36, с. 202–203]; 3) досвід залізовиробництва в Передній Азії засвідчує відсутність прямого збігу значних масштабів залізовиробництва, варіативність виробів із заліза, представлених писемними джерелами, із результатами археологічних досліджень [10]; 4) кімерійські пам'ятки прийнято ототожнювати з білозерським етапом зрубної культури, на пам'ятках якої і були вперше виявлені не тільки залізні вироби, а й сліди залізобробного виробництва; 5) А. Лесков вважає, що населення білозерського етапу брало певну участь у становленні білогрудівської та чорноліської культур лісостепу; 6) нарешті, О. Тереножкін, А. Лесков та ряд інших археологів вважають, що кімерійці здійснювали походи в Передню Азію значно раніше часу появи їх на історичній арені під власною назвою.

Якщо б із наведених двох позицій не була б правильною, для нас важливим є те, що іраномовні кімерійці підтримували тісні зв'язки і з Кавказом, і з Передньою Азією [8], які випередили Північне Причорномор'я в освоєнні технології сиродутного добування заліза й виготовлення сталі, і саме з кімерійцями пов'язаний початок масового поширення знань чорної металообробки в Східній Європі.

Не викликає жодного заперечення теза про те, що остаточне витіснення бронзи залізом у населення Східної Європи відбулося в скіфський час, в період формування єдиної скіфської культури [25, с. 16], серцевину матеріальної культури якої складала так звана скіфська тріада (переважно продукти металовиробництва): зброя, кінська зброя і мистецтво. Від

себе додамо, що формування єдиної скіфської культури в межах південної частини Східної Європи супроводжувалося певною уніфікацією в межах її функціонування (включно з територією Лісостепу) знань і форм матеріальної культури, до яких варто зарахувати й металургійні, разом з духовною їх компонентою. При цьому дослідники скіфського часу раннього залізного віку засвідчують на ранньому етапі тісні різнопланові зв'язки скіфів з Кавказом та Близьким Сходом [9; 17; 38], що можуть у певній мірі розглядатися як продовження вже існуючої традиції, яка не зникла і пізніше, в сарматський період.

Таким чином, на нашу думку, на початку раннього залізного віку має місце домінуюча роль у поширенні знань залізобробки (а можливо, і залізодобування) в Східній Європі степових іраномовних кочових племен, що підтримували контакти з більш давньою і розвинутою традицією чорної металургії Кавказу й Малої Азії.

Водночас, як відзначає С. Паньков, протягом раннього залізного віку на території України, особливо в лісостепу, формується своя традиція чорної металургії, яка вже не зникала аж до XIV–XV ст. н. е., тобто до етнографічного періоду в історії України, хоча в її розвитку час від часу спостерігалися коливальні рухи, піднесення й спади. Зі скіфського періоду металургія і металообробка заліза стають провідними галузями ремісничого виробництва, вони стимулюють ускладнення господарської структури суспільства, що проявилось в другій половині I тис. до н. е. в усталенні територіальної спеціалізації (лісостепові племена постачали залізо, а степові – споживали) і, відповідно, початку складання загального економічного ринку, що об'єднував різноетнічні племена, які до того ж мешкали в різних фізико-географічних зонах, і нівелював їх культурні особливості. А відтак, доходить висновку вчений, саме металургія заліза була однією з найважливіших ланок, що пов'язувала степові й лісостепові східноєвропейські племена скіфського часу. Цей зв'язок населення двох географічних регіонів України простежується, на думку дослідника, і пізніше, вже за доби існування племен зарубинецької та черняхівської культур.

Криза і розпад Великої Скіфії внаслідок вторгнення сарматів спричинили

зміни в культурному вигляді лісостепових племен, але не підірвали потенціалу східноєвропейської чорної металургії, не змінили вже існуючого географічного розподілу металургії та металообробки між лісостепом і степом. Автор пише, що зарубинецькі, а пізніше й черняхівські племена організували товарне виробництво заліза, яким забезпечували не тільки кочовиків степу, але й античні колонії Причорномор'я. Стимулом для цього стало формування по сусідству провінційно-римської економічної та політичної системи, що була споживачем «варварського» заліза і, відповідно, стимулювала його виробництво. Поряд з цим спостерігається практично повна відсутність залізобного виробництва на черняхівських пам'ятках степу, що дозволяє С. Панькову стверджувати, що у другій чверті I тис. н. е. економічні зв'язки, зокрема засновані на торгівлі зброєю чи обміні заліза і залізних виробів між населенням двох географічних зон, відновилися, і сформувалися умови для виникнення внутрішнього економічного ринку (а від себе додамо – і єдиного інформаційно-культурного простору).

Водночас у технології залізодобування, особливо в західних регіонах України, простежуються впливи середньоєвропейської металургійної традиції, що ускладнює картину поширення металургійних знань у Східній Європі.

У середині I тис. «велике переселення народів» спричинило чергову загальну етнокультурну кризу в регіоні, у результаті якої були перервані налагоджені торгівлі та інформаційні зв'язки, що неминуче призвело до деякого занепаду металовиробництва заліза. Знову спостерігається зникнення центрів його товарного продукування, а в степу й лісостепу існують дві технологічно та організаційно автономні металургійні традиції: у лісостепу – слов'янська, пов'язана з пам'ятками пенківської, колочинської (V–VII ст.), волинцевської, роменської культур (VI–VIII ст. і X ст.), а в степу – салтово-маяцька (VI–X ст.), що співвідноситься з аланами та болгарами. Обидва етноси, як відомо, історично пов'язані також з Кавказом.

Створення ранньофеодальної держави східних слов'ян, високий рівень їх соціально-економічного, політичного та

культурного потенціалу знову створили сприятливі передумови для розвитку стародавньої чорної металургії, і занепад було подолано наприкінці VIII – початку IX ст., показником чого стала поява великих залізобних центрів з товарним виробництвом металу.

Говорячи про історію становлення чорної металургії, відображеної в археологічних пам'ятках, С. Паньков порушує також питання і про соціальну основу організації залізобробства та металургії. Він доходить висновку, що в давньоруський час (X–XIII ст.) чорне металургійне виробництво визначалося високою спеціалізацією, що сприяло відокремленню у самостійні галузі виробництва рудодобування, випалювання вугілля, металообробки та металообробки і зосередженню їх у містах та городищах. Усе це дозволяє досліднику заперечити невідокремленість чорної металургії від землеробства у південноруських князівствах домонгольського часу, а відтак заперечити і її належність переважно до сільських промислів, збереження нею общинного характеру. Водночас у попередні періоди, починаючи від кімерійсько-скіфської доби, за винятком кількох центрів товарного виробництва заліза зарубинецько-черняхівського часу, виробництво заліза і ковальство могли носити общинний характер, а відтак певним чином мати зв'язок із землеробством. Від самого початку свого виникнення воно вже не мало характеру промислу.

Загалом С. Паньков доходить висновку, що, починаючи з моменту опанування сиродутним способом залізодобування і до середини XIII ст., чорна металургія в Східній Європі пройшла тривалий шлях розвитку, удосконалюючись як технологічно, так і організаційно. Її досягнення збігалися, супроводжували, а іноді й обумовлювали значні зрушення у соціально-економічному і культурному житті місцевого населення [27, с. 56–57].

На жаль, автор не розглянув у своїх працях питання про характер та форми поширення знань у галузі чорної металургії протягом досліджуваного ним періоду, тому доведеться висловити припущення, що і в добу раннього залізного віку та раннього середньовіччя вони суттєво не відрізнялися від способів трансляції подібних знань протягом доби енеоліту-бронзи, тобто поширювалися також сами-

ми майстрами, а не лише завдяки імпор-там виробів.

Ця теза опосередковано підтверджується й досягненнями археологів у сфері міжкультурних зв'язків слов'ян та скандинавів у добу середньовіччя. Німецькі автори монографічного дослідження «Славяне и скандинавы» відзначають, що створенню значних зон зі схожою матеріальною культурою сприяв не тільки значний міжетнічний товарообмін, але й не менший вплив мандрівних ремісників, серед яких чільне місце займали ковалі. В іноетнічне середовище вони потрапляли різними шляхами: як полонені, разом з купцями і, нарешті, серед складу малого двору наречених, які переїздили в іншу країну задля шлюбу [34, с. 118–122].

Таким чином, можна констатувати, що результати археологічних досліджень зводяться до такого: ознайомлення людства із самородними металами, у тому числі й космічного походження, відбулося ще в мезоліті; на початку освоєння металу технологія його обробки (холодна ковка) наслідувала технологію обробки каменю; металургійні знання потрапляють на територію України в енеоліті в готовому вигляді разом з переселенцями з Балкан, що продовжували металургійні традиції Малої Азії; протягом доби енеоліту-бронзи в Північному Причорномор'ї металургійні знання отримувалися з Кавказу, Балкан і безпосередньо з близькосхідного регіону за участю груп мандрівних металургів, переселенців та військових загонів; поступово в Північному Причорномор'ї формуються свої осередки металургії з повним і неповним технологічним циклом, що започатковують місцеву самобутню металургійну традицію, яка продовжує піддаватися зовнішнім впливам з традиційних південних металургійних областей; чорна металургія і ковальство зароджується на базі місцевої металургії міді, про що свідчать багатопрофільні майстерні, але не без впливів передньоазійської та кавказької металургійної традиції, що поширювалися через посередництво степових кочовиків раннього залізного віку; протягом всього часу енеоліту-бронзи мідно-бронзові вироби не змогли витіснити на півдні Східної Європи кам'яну індустрію знарядь та зброї, що зближувало металеві та кам'яні знаряддя і зброю функціонально; в кінці доби бронзи відбувається ре-

німація масштабів кам'яної індустрії, що, фактично, приводить на початку раннього залізного віку до зміни кам'яної індустрії чорною металургією; останнє вказує на існування періоду, коли співіснували близькі між собою функціонально кам'яні й залізні вироби; металургійні знання в добу раннього залізного віку так само, як і за доби енеоліту-бронзи, поширювалися безпосередньо самими металургами та ковалями, а не лише через імпорти; поступово формується своя місцева традиція чорної металургії з географічним поділом праці між степом і лісостепом, між античними колоніями і сусіднім «варварським» світом, що забезпечувало тісні не тільки економічні, але й інформаційні зв'язки. Ця традиція існує та розвивається до давньоруських часів; з самого початку залізновиробництво не носило характеру сільського промислу, але було тісно пов'язане з життям сільської общини, підпорядковане її потребам, зокрема, і у сфері землеробства; остаточно залізновиробництво та ковальство набувають ознак ремесла, спрямованого на товарне виробництво, лише в давньоруський час.

Усе це дозволяє намітити напрями пошуку шляхів формування символіки заліза в східнослов'янських традиційних культурах. Це стосується символічного зіставлення заліза з іншими металами, каменем; технологій виготовлення і функціонування виробів із цих матеріалів; використання залізних виробів в обрядах календарного циклу, підпорядкованого землеробським роботам. А також можна визначити географічні межі пошуку етнографічних паралелей символіки заліза слов'ян в першу чергу в межах близькосхідно-середземноморського регіону, Кавказу і Балкан; намітити відносну хронологію появи тих чи інших символічних значень заліза у східнослов'янських народів, що знайшли своє відображення у фольклорі.

На жаль, на радянському та пострадянському просторі лише Є. М. Черних в ряді власних праць порушував проблему символіки палеометалу [42; 48]. У статтях, присвячених проблемі символіки давнього металу, він не пропонує конкретної інтерпретації символічного значення тих чи інших металів, виробів з них у давнину. Є. М. Черних, найімовірніше, виробляє методологічні засади вирішення цієї

проблематики, звертаючи увагу на те, що символіка в житті як давніх, так і сучасних суспільств займає настільки суттєве місце, що не звертати на неї уваги просто неможливо, оскільки це, як правило, приводить до помітного викривлення історичної перспективи. Дослідник наголошує, що будь-яке суспільство забезпечує своє фізичне існування і потенціал зі створення власної культури завдяки затратам суспільної енергії, які йдуть трьома основними напрямками: забезпечення вітального й фізичного рівня буття культури; символічної діяльності; і, нарешті, базового для перших двох – організації самої культури. Ця система, вважає автор, забезпечує також розподіл часток суспільної енергії за двома основними сферами – вітальною і символічною. Сильні викривлення в цих сферах можуть мати фатальні наслідки в долях культур, зокрема, символічна сфера могла буквально «пожирати» інші, висмоктуючи всі соки з інших каналів суспільної енергії, обезкровити їх. Тоді базові структури суспільства деформувалися, і його культура руйнувалася.

Межа між обома згаданими сферами, на думку Є. М. Черниха, досить умовна, оскільки вони не тільки протистоять одна одній, але й пов'язані між собою, що ускладнює оцінку цільової направленості тих чи інших видів діяльності, в тому числі й металургійної. Тому критерієм під час подібних оцінок автор пропонує визначати кінцевий продукт виробництва і пропорційну долю затрат із загального балансу суспільної енергії, затраченої для його виготовлення. Відповідно, дослідник доходить таких важливих висновків: символічна значимість того чи іншого металу визначається масштабами трудових затрат на його виготовлення, що знайшло своє відображення у вартості давніх металів; абсолютне переважання серед знайдених у межах Циркумпонтійської металургійної провінції (ЦМП) прикрас і зброї над знаряддями (3/4) беззаперечно говорить про їх зарахування до розряду символічних. Звідси відкидається прийнята в історичній науці теза про винятково утилітарну направленість давньої металургії та металообробки, оскільки статистичні дані засвідчують, що суспільна енергія населення ЦМП направлялася переважно для наповнення так званої символічної сфери; а переважна частина металу з

південних металургійних областей ЦМП експортувалася на північ у степову частину Північного Причорномор'я лише з метою супроводу покійних в загробний світ, тобто для забезпечення все тієї ж символічної сфери, про що переконливо свідчать підкурғанні знахідки металу (в цьому контексті перспективною виглядає інтерпретація символічних значень заліза та залізних виробів, виявлених в давніх похованнях); нарешті, індустрія палеометалу була надзвичайно складною системою далеких взаємозв'язків різних народів, що відображала, по суті, систему міжнародного розподілу праці й обслуговувала символічну, ірраціональну сферу суспільного буття різноманітних культур давнини [42, с. 164–165].

Таким чином, розглядаючи символіку металу, потрібно мати на увазі, по-перше, що давня металургія, яка сформувалася в рамках традиційного суспільства з домінуванням міфологічного та релігійного світогляду, протягом всього свого існування переслідувала не прагматичні виробничі цілі, а була підпорядкована ірраціональним релігійно-символічним завданням, які почали втрачати свою актуальність порівняно недавно, з утвердженням капіталістичного ринкового виробництва, а по-друге, що процес формування комплексу символічних значень металу, які фіксуються етнологами, був надзвичайно пролонгованим у часі і виникав за участю носіїв іноетнічних символічних традицій.

Література

1. *Балушок В.* Етногенез українців / В. Балушок. – К., 2004. – 232 с.
2. *Березанская С. С.* Первые мастера металлургии на территории Украины / С. С. Березанская // *Первобытная археология. Поиски и находки.* – К. : Наукова думка, 1980. – С. 248–256.
3. *Березанская С. С., Цвек Е. В., Клочко В. И., Ляшко С. Н.* Ремесло эпохи энеолита – бронзы на Украине / С. С. Березанская, Е. В. Цвек, В. И. Клочко, С. Н. Ляшко. – К. : Наукова думка, 1994. – 189 с.
4. *Бидзиля В. И., Вознесенская Г. А., Недопако Д. П., Паньков С. В.* История чёрной металлургии и металлообработки на территории УССР / В. И. Бидзиля, Г. А. Вознесенская, Д. П. Недопако, С. В. Паньков. – К. : Наукова думка, 1984. – С. 54–74.

5. *Босий О.* Священне ремесло Мокоші. Традиційна жіноча ритуальна символіка в українців / *О. Босий.* – Кіровоград, 2004. – 187 с.

6. *Бровендер Ю. М.* Картамышский производственный комплекс Донецкого горно-металлургического центра эпохи поздней бронзы (некоторые итоги исследований) / *Ю. М. Бровендер* // Проблемы гірничої археології. (Доповіді II-го міжнародного Картамиського польового археологічного семінару. с. Новозванівка Попаснянського р-ну Луганської обл. 21–25 липня 2003 р.). – Алчевськ, 2003. – С. 22–35.

7. *Бровендер Ю. М., Гайко Г. І., Шубін Ю. П.* Геологічні та технологічні особливості розробки мідних руд в стародавніх копальнях Картамиша / *Ю. М. Бровендер, Г. І. Гайко, Ю. П. Шубін* // Проблемы гірничої археології. (Доповіді II міжнародного Картамиського польового археологічного семінару. с. Новозванівка Попаснянського р-ну Луганської обл. 21–25 липня 2003 р.). – Алчевськ, 2003. – С. 35–39.

8. *Виноградов В. Б., Дударев Л. С., Руніч А. П.* Киммерийско-кавказские связи / *В. Б. Виноградов, Л. С. Дударев, А. П. Руніч* // Скифия и Кавказ. – К. : Наукова думка, 1980. – С. 184–199.

9. *Воронов Ю. Н.* О хронологических связях киммерийско-скифской и колхидской культур / *Ю. Н. Воронов* // Скифия и Кавказ. – К. : Наукова думка, 1980. – С. 200–218.

10. *Гиоргадзе Г. Г.* Производство и применение железа в Центральной Анатолии по данным хетских клинописных текстов / *Г. Г. Гиоргадзе* // Древний Восток: этнокультурные связи. – М. : Наука, 1988. – С. 176–194.

11. *Городцов В. А.* К вопросу о киммерийской культуре / *В. А. Городцов* // Труды Секции археологии РАНИОН. – 1928. – Ч. 2. – С. 46–60.

12. *Граков Б. Н.* Каменское городище на Днепре / *Б. Н. Граков* // МИА. – 1954. – № 36.

13. *Давидюк В.* Первісна міфологія українського фольклору / *В. Давидюк.* – Луцьк : Вежа, 1992. – 295 с.

14. *Иессен А. А.* К вопросу о древнейшей металлургии меди на Кавказе / *А. А. Иессен* // ИГАИМК. – М. ; Ленинград, 1935. – Вып. 120.

15. *Иессен А. А.* Греческая колонизация Северного Причерноморья / *А. А. Иессен.* – Ленинград : Наука, 1947. – С. 22–45.

16. *Иессен А. А.* Прикубанский очаг металлургии и металлообработки в конце медно-бронзового века / *А. А. Иессен* // МИА. – М., 1951. – № 23.

17. *Ильинская В. А.* Скифы и Кавказ (тезисы доклада) / *В. А. Ильинская* // Археологический сборник. Вопросы происхождения

и хронологии скифской культуры. – Ленинград : Искусство, 1983. – № 23. – С. 55–56.

18. *Клейн Л. С.* Краткое обоснование гипотезы о происхождении катакомбной культуры / *Л. С. Клейн* // Вестник ЛГУ. – 1962. – № 2. – С. 74–87.

19. *Клочко В. І.* «Народи моря» та Північне Причорномор'я / *В. І. Клочко* // Археологія. – 1990. – № 1. – С. 10–17.

20. *Лесков А. М.* О северопрichernоморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы / *А. М. Лесков* // Памятники эпохи бронзы юга европейской части СССР. – К. : Наукова думка, 1967. – С. 143–179.

21. *Молодин В. И., Пряхин А. Д.* К выделению производственных зон эпохи бронзы на пространствах евразийской степи и лесостепи / *В. И. Молодин, А. Д. Пряхин* // Проблемы гірничої археології. (Доповіді II-го міжнародного Картамиського польового археологічного семінару. с. Новозванівка Попаснянського р-ну Луганської обл. 21–25 липня 2003 р.). – Алчевськ, 2003. – С. 112–116.

22. *Нечитайло А. Л.* Контакты населения Украины и северного Кавказа в эпоху энеолита – ранней бронзы // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. – К., 1978. – С. 16–26.

23. *Нечитайло А. Л.* Особенности влияния металлообработки Кавказа на Північне Причорномор'я доби середньої бронзи / *А. Л. Нечитайло* // Археологія. – 1992. – № 2. – С. 22–29.

24. *Отроценко В. В., Тупчієнко М. П.* Проблема бронзових казанів і Донецький гірничо-металургійний центр / *В. В. Отроценко, М. П. Тупчієнко* // Проблемы гірничої археології. (Доповіді II міжнародного Картамиського польового археологічного семінару. с. Новозванівка Попаснянського р-ну Луганської обл. 21–25 липня 2003 р.). – Алчевськ, 2003. – С. 116–124.

25. *Паньков С. В.* Металургія заліза у Східній Європі I тис. до н. е. / *С. В. Паньков* // Археологія. – 1991. – № 1. – С. 11–20.

26. *Паньков С. В.* Питання походження чорної металургії у Східній Європі / *С. В. Паньков* // Археологія. – 1985. – № 49. – С. 1–13.

27. *Паньков С. В.* Стародавня чорна металургія на території південного заходу Східної Європи (до концепції розвитку) / *С. В. Паньков* // Археологія. – 1994. – № 4. – С. 48–60.

28. Проблемы гірничої археології. (Доповіді II міжнародного Картамиського польового археологічного семінару. с. Новозванівка Попаснянського р-ну Луганської обл. 21–25 липня 2003 р.). – Алчевськ, 2003. – 224 с.

29. *Пустовалов С. Ж.* Деякі близькосхідні елементи в ідеології катакомбного населення

Північного Причорномор'я / С. Ж. Пустовалов // Археологія. – 1993. – № 1. – С. 24–33.

30. *Рындина Н. В.* Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы / Н. В. Рындина. – М. : Наука, 1971. – 187 с.

31. *Рындина Н. В.* Древнейшее металлообрабатывающее производство Юго-Восточной Европы / Н. В. Рындина. – М. : Наука, 1998. – 213 с.

32. *Рындина Н. В.* Металл в культурах шнуровой керамики Украинского Предкарпаття, Подолии и Волини / Н. В. Рындина // СА. – 1980. – № 3. – С. 24–41.

33. *Сайко Э. В., Терехова Н. Н.* Становление керамического и металлообрабатывающего производства / Э. В. Сайко, Н. Н. Терехова // Становление производства в эпоху энеолита и бронзы. – М., 1981. – С. 78.

34. *Славяне и скандинавы* / пер. с нем. ; под общ. ред. Е. А. Мельниковой. – М. : Прогресс, 1986. – 410 с.

35. *Татаринов С. И.* Железоплавильный горн бондарихенской культуры на р. Донец / С. И. Татаринов // СА. – 1980. – № 3.

36. *Татаринов С. И.* Минерально-сырьевая база Донецкого горно-металлургического центра эпохи бронзы в Восточной Украине / С. И. Татаринов // Проблеми гірничої археології. (Доповіді II-го міжнародного Картамиського польового археологічного семінару. с. Новозванівка Попаснянського р-ну Луганської обл. 21–25 липня 2003 р.). – Алчевськ, 2003.

37. *Тереножкин А. И.* Киммерийцы / А. И. Тереножкин. – К., 1976.

38. *Техов Б. В.* Скифы и материальная культура центрального Кавказа в VII–VI вв. до н. э. (по материалам тлийского могильника) / Б. В. Техов // Скифия и Кавказ. – К. : Наукова думка, 1980. – С. 219–257.

39. *Шрамко Б. А.* Появление и освоение железа в Восточной Европе / Б. А. Шрамко // Из истории борьбы КПСС за построение социализма и создание коммунистического общества в СССР. – Х., 1965. – Вып. 4. – С. 219–220.

40. *Шрамко Б. А., Фомин Л. Д., Солнцев Л. А.* Начальный этап обработки железа в Восточной Европе. Скифский период / Б. А. Шрамко, Л. Д. Фомин, Л. А. Солнцев // СА. – 1977. – № 1. – С. 57–74.

41. *Черных Е. Н.* Горное дело и металлообработка в древней Болгарии / Е. Н. Черных. – София : Изд-во БАН, 1978. – 386 с.

42. *Черных Е. Н.* Древний металл и символы / Е. Н. Черных // СА. – 1991. – № 1. – С. 163–169.

43. *Черных Е. Н.* Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР (МИА-1) / Е. Н. Черных. – М., 1976. – 225 с.

44. *Черных Е. Н.* История Древнейшей металлургии Восточной Европы (МИА-88) / Е. Н. Черных. – М., 1966. – 228 с.

45. *Черных Е. Н.* Каргалы: феномен, парадоксы и модель функционирования / Е. Н. Черных // Древнейшие этапы горного дела и металлургии в Северной Евразии: Каргалинский комплекс. Материалы симпозиума. – М., 2002. – С. 85.

46. *Черных Е. Н.* Культурные контакты в циркумпонтийской области // Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии / Е. Н. Черных. – Тбилиси, 1987. – С. 98–108.

47. *Черных Е. Н.* Металлургические провинции и периодизация эпохи раннего металла на территории СССР / Е. Н. Черных // СА. – 1978. – № 4. – С. 162–166.

48. *Черных Е. Н.* Отражение рационального и иррационального в археологической культуре / Е. Н. Черных // СА. – 1982. – № 4. – С. 6–20.

49. *Черных Л. А.* О возможности использования медно-рудных источников Донбасса в период энеолита, ранней и средней бронзы / Л. А. Черных // Проблеми гірничої археології. (Доповіді II-го міжнародного Картамиського польового археологічного семінару. с. Новозванівка Попаснянського р-ну Луганської обл. 21–25 липня 2003 р.). – Алчевськ, 2003. – С. 213–222.

50. *Harding A.* Micenaean Greece and Europe: the evidence of the bronze tools and implements / A. Harding // Proceedings of the Prehistoric Society. – 1975. – N 41. – P. 183–202 (цит. за: *Клочко В. І.* «Народи моря» та Північне Причорномор'я / В. І. Клочко // Археологія. – 1990. – № 1. – С. 11).

51. *Naro G.* Die Schachtgreber von Miken / G. Naro. – Berlin, 1930. – 450 s.

52. *Tallgren A.* La Pontide prescythique apres l'introduction des metaux / A. Tallgren // Eurazia Septentrionalis Antiqua. – 1926. – N 2 – P. 5–246. – Fig. 95.

SUMMARY

Doubtless fact is the interaction of scientists in the field of archeology and ethnology from the time of their occurrence. It is based on the fact that both disciplines study ethnic culture: archaeology – material culture and spiritual culture expression of ethnic and some other social formations of the past, and ethnology – those that currently exist.

A long period of formation of myth-ritual symbolism of iron and iron products in the traditional culture of the East Slavic people, whose origin was lost in the early times of human familiarization with metals in the depths of thousands of years, stipulates the necessity of analyzing the results of archaeological study of paleometal monuments in Ukraine with terms of the feasibility of their use in ethnological studies finding the ways of forming of their symbolism.

Considering the symbolism of metal, should bear in mind, firstly the ancient metallurgy, formed in the traditional society with domination of mythological and religious worldview, throughout its existence not pursued pragmatic productive purposes, but was a subject of irrational religious and symbolic challenges that began to lose its relevance, with the approval of the capitalist market production, and secondly, the process of formation of metal complex of symbolic meanings that are fixed by ethnologists, was extremely prolonged in time and occurred involving alien ethnic media symbolic traditions.

Keywords: symbolism of iron, archeology, myth, ritual, steel.